
СТАН СУЧАСНОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ ТИБЕТЦІВ: АВТОР, МОВА, АДРЕСАТ

О. Д. Огнєва

Сучасна тибетська література, точніше, новітня тибетська література (тиб. bod-kyi rtso-m-rig gsar rtso-m) увійшла у світову літературу лише в останні тридцять років, починаючи з 80-х рр. ХХ ст. Її дослідженням займаються американські, азіатські та європейські тибетологи-літературознавці, а також самі тибетці – творці сучасної літературної традиції. І таким чином формується галузь як сучасного тибетського літературознавства – складової тибетознавчого процесу, так і сучасної тибетської літератури. У полі зору науковців і літераторів перебувають майже усі напрямки досліджень сучасного тибетського літературного процесу, підтвердженням чому є наукові збірники, що містять матеріали проведених відповідних конференцій, зібрань, колективних монографій [Contemporary Tibetan Literary... 2007; Modern Tibetan Literature... 2008; Тибетская литература в современном литературном процессе Китайской Народной Республики 2014]. Дослідники розглядають питання історії сучасної тибетської літератури, проблеми етнічної і мовної приналежності авторів, питання термінології, зв'язки з класичною тибетською літературою й іншими літературами, зокрема індійською та китайською, особливості розвитку різних літературних жанрів тощо.

Літературознавці вивчають творчість тибетців, чий твори внаслідок політичних реалій першої половини ХХ ст. з'являються кількома мовами [Schiaffini 2007, 111–132; Maconi 2008, 173–201; Schiaffini-Vedani 2008, 202–224; Venturino 2008, 301–326]. Аналізується природа тибетських літературних жанрів і їхня спадкоємність у сучасній літературі [Tibetan literature... 1996; Tibetan Literary Genres... 2015]. Дискусійним є питання періодизації тибетської літератури, зокрема з якого часу починається її відлік [Hartly 2003; Shakya 2004]. Розглядаються питання традиції і новаторства в тибетській літературі [Lama Jabb 2011, 89–95]. Такою ж важливою виявляється тема щодо існування безперервності і спадкоємності тибетської літератури і її зв'язку як з понад тисячолітньою традицією писемності, так і з фольклором та епосом [Hartly 2003; Shakya 2004; Lama Jabb 2015]. Не залишається поза увагою стан сучасної тибетської літератури в контексті світової [Venturino 2004], так само як питання сфери дії тибетської мови, іноді з її тимчасовою заборонаю [Stoddart 1996, 121–156; Maconi 2008, 173–201].

Але найгострішими є питання тибетської мови і приналежності творів іншомовних письменників, які вважають себе тибетцями, до корпусу тибетської літератури [Maconi 2008, 173–201; Wokar Tso 2010; Venturino 2016; Raine]. Схожі процеси властиві й літературам інших народів – у недавньому минулому літературам народів СРСР, і зокрема українській. На думку знаного українського русиста-літературознавця П. В. Михеда, “в новий час з огляду на обставини українська література створювалася не тільки українською, а й у тому числі російською мовою (поряд з польською, німецькою, а можливо, також і угорською, і румунською)” [Михед 2010]. У такому-от контексті взагалі більше питань, ніж відповідей, зокрема а якій літературі належить творчий спадок двох письменників – Салмана Рушді (його найкращий роман “Опівнічні діти” (1981)) та Ідріса Шаха (1924–1996; твір “Мудрість ідіотів” (1961)), що так рвучко ввійшли у світову літературну традицію другої половини ХХ сторіччя і чия мова творів –

англійська, – британській чи індійській (мається на увазі історична Індія) сукупності словесних творів.

Подібна, але обумовлена іншими чинниками ситуація складається і в сучасній тибетській літературі. Йдеться про твори, які з'являються в ТАР (Тибетський автономний район, КНР), китайських провінціях Цінхай, Ганьсу, Сичуань, Юннань (тибетські історико-культурні області Амдо – північно-східна – та Кхам – східна і південно-східна частини Тибетського плато у складі китайських провінцій), Автономному районі Внутрішня Монголія (КНР), тибетській діаспорі, що розкидана по всьому світі. А відтак мова творів, що з'являються, обумовлюється її адресатами, які, як вже зазначалося, розділені територіально і перебувають у різних мовних та культурних середовищах і країнах. І тому сучасна тибетська літературна дійсність, до речі так само, як і наукова, представлена прозою, поезією, драматургією, літературною критикою, науковими дослідженнями, створеними тибетською, китайською, японською, англійською, французькою, іншими мовами. Виникає і формується “тибетський літературний світ”, творцями якого стають сучасні тибетські письменники, вони ж і літературні критики [Kapstein 2008, viii–ix]. Причому і з тибетською мовою не все так просто. Не випадково тибетське прислів'я говорить: “У кожній долині – своя мова, в кожного лами – своє вчення” (тиб. lung-pa re-re skad-lugs-re/ bla-ma re-re chos-lugs-re). Так, тибетомовний твір, що з'явився в конкретній історико-культурній області чи Центральному Тибеті, аби стати доступним тибетцям, де б вони не перебували, навіть на території історичного Тибету, іноді вимагає перекладу на мови, поширені в тибетському середовищі, в тому числі і на тибетську літературну мову. Слід відзначити також, що і з писемною мовою існують певні труднощі, обумовлені великим розривом між мовою писемних творів та розмовною й адресатами текстів, що визначають не тільки іноземні дослідники, а й сучасні тибетські письменники Джам'янг Норбу, Алай [Jamyang Norbu 1999; He thinks... 2009]. Але, попри все, складається традиція перекладу на тибетську літературну мову творів, які були написані іншомовними тибетцями. Схожа практика існувала в Китаї за маньчжурської династії, коли на маньчжурську мову перекладалися твори китайських письменників, а сакральні твори буддійського образотворчого мистецтва могли містити чотиримовний супровід китайською, маньчжурською, тибетською, монгольською мовами. Є ще один бік такої багатомовності: сучасний тибетський письменник, його твір, створений іншою мовою чи перекладений, презентують іншому світові новий і незнайомий Тибет, іноді без звичної буддійської складової, хоча, без сумніву, її присутність часом відчувається досить сильно.

Стаття презентує трьох авторів і три їхні прозові твори, написані тибетською, англійською та китайською мовами, найпоширенішими нині в тибетському середовищі. За таким же принципом сформована одна зі збірок досліджень щодо аналізу стану сучасної тибетської літератури [Modern Tibetan Literature... 2008]. У статті йдеться про Накцанга Нуло і тибетомовний твір “Радощі і прикрощі малого на ім'я Накцанг”, Джам'янга Норбу і його англомовну “Мандалу Шерлока Холмса” та Алая і китаємовний роман “Коли курява спаде”, мова яких має чітко визначених адресатів, але чия подальша літературна доля, враховуючи мовну ситуацію в середовищі сучасних тибетців, залежала від їхнього реального введення в іншомовний, разом із тибетською літературною мовою, світ. Наведений нижче текст передбачає знайомство із вказаними письменниками, їхніми творами і є спробою з'ясувати, що саме дозволяє визначити і письменників, і їхні твори як частину тибетської літературної традиції.

Накцанг Нуло, або Накцанг Нулделопсанг (тиб. nags-tshang nus-ldan-blo-bzang), – один із затребуваних письменників новітньої тибетської літератури. Він народився в 1948/1949 році в традиційній родині кочовиків-скотарів. Місце народження – Мадей Чукхама (тиб. rma sde chu-kha-ma), нині село Мадей Чукхама повіту Мачу (тиб. rma-chu) у префектурі на півдні провінції Ганьсу [Barnett 2014, xx]. Тепер це тибетський автономний округ у складі провінції Ганьсу (КНР) [Hladíková 2016]. Шлях Накцанга Нуло в літературу виявився непростим. Мабуть, на перешкоді стала робота, яка завадила прояву письменницького таланту. Накцанг Нуло закінчив школу, працював учителем, служив у поліції, був суддею, начальником тюрми, головою округу у провінції Цінхай, вийшов у відставку в 1993 році. Така праця, вочевидь, окрім інших якостей, вимагала досконалого знання державної мови – китайської. Його перша книга під назвою “Радощі і прикрощі малого Накцанга” (тиб. nags-tshang zhi-lu'i skyid sdug) з’явилася у 2007 році. У передмові до англійського видання він написав про задум книги так: “Я не дуже освічена людина, мало що бачив і чув, тому я написав тільки про радощі і прикрощі мого дитинства” [Naktsang Nulo 2014a]. Мова твору – це мова дитячих років автора, вік головного героя, від імені якого ведеться розповідь, 10 років. Книга написана розмовним діалектом тибетської мови кочівників Амдо, історико-культурної області (нині у складі китайських провінцій Цінхай, Ганьсу, Сичуань, і, як вважають фахівці, це перший художній тибетський твір, що написаний діалектом Амдо [Barnett 2014, xvi]. Книга писалася два роки (2005–2006), була видана в Сініні, адміністративному центрі провінції Цінхай, з певними обмеженнями [Barnett 2014, xvi; Sulek, 122], які, до речі, досить близькі грифу “для обмеженого користування”, так добре знайомому радянським читачам. Через рік книгу видали лхаським діалектом, основою тибетської літературної мови, у Дхарамсалі (Індія) – столиці тибетської діаспори [Nags-tshang Nus-blo 2008]. А в наступні роки світ побачили переклади на англійську [анонімний б. м. р.; 2010, 2014] та китайську мови [Nasang Nuluo 2011]. Книга набула такої надзвичайної популярності в Амдо, теж у добре відомому в недавньому минулому вигляді – так званому самвидаві [Sulek, 122], що її заборонили в КНР, але на підставі того, що вона поширювалася як піратське видання, вже в сучасній термінології [Erhard 2014, III]. Здійснені переклади ввели твір Накцанга Нуло і в теперішній багатомовний світ тибетців.

Очима підлітка, на основі спогадів, занурених у власне дитинство, автор презентує події 50-х рр. ХХ ст. – в часи так званого мирного звільнення Тибету. Ці роки були для майбутнього автора надзвичайно насичені вражаючими подіями. За ними стоять дитячі роки в родині кочовиків, і щасливі, і непрості. Буденне життя кочовиків, рання смерть матері, а потім перебування із дворічного віку в селі поруч із монастирем Раг’я, де був ченцем брат батька, а відтак монастирський побут і життя послушників, прощі до монастирів – до найближчого знаменитого Лаврана і навіть до Лхаси та трьох великих монастирів – Сера, Брайбун / Дрепунг, Галдан. Цей шлях – прощу до Лхаси – родина знову повторить у 1958 році, але вже втікаючи від чужоземців – інших, зайшлих, при зіткненні з якими гине батько. Далі – арешт малого Нуло та його брата і перебування в тюрмі, в дитячому таборі, голод, виборена дітьми можливість вижити завдяки родинним навичкам, а потім у 1959 році – китайська школа в Чумарлебі (тиб. chu dmar leb, повіт у Юйшу-Тибетському автономному окрузі, провінція Цінхай, КНР) [Barnett 2014, xxi]. Ці події відбилися на сторінках твору Накцанга Нуло, і його жанрову приналежність, мабуть, можна визначити як документальну прозу – спогади, свідчення особистих дитячих переживань автора чи “опис буття”. Сам Накцанг Нуло так

визначає завдання свого твору: “Якщо історія батьків і дядьків не дійде до синів і племінників, то історію родини і навіть нації буде втрачено, перш аніж вона буде почута. У цьому призначенні написання цієї книги” [Naktsang Nulo 2014a]. Представлені спогади звільнені від будь-якого тиску, політичного підтексту і містять неповторність набутого дитячого досвіду. І такий контекст зближує “Радощі і прикрощі малого на ім’я Накцанг” тибетського автора Накцанга Нуло, якщо брати традиції російської літератури, попри всі історичні і культурні реалії, наприклад, з “Детством Тёмы” М. Гаріна-Михайловського, а із сучасних – з “Ангеловой куклой” Е. Кочергіна, де навіть помітні окремі біографічні збіги: арешт батька, дитячий будинок, тюрма, пристрасне бажання повернутися додому.

Після зміни офіційного статусу (виходу у відставку) в Накцанга Нуло – чиновника, який пройшов певні шаблі на службі китайського уряду, – відкрилася можливість звернутися до рідної мови, саме нею відтворити своє занурення в дитячі роки, які відбилися в пам’яті. Щодо можливості повернутися в рідні місця (відстань була невелика – десь 300 км від останнього місця служби до місця народження), то офіційно Нуло зміг це зробити лише через двадцять років [Barnett 2014, *xxii*], що дуже нагадує заборону, як і в недавньому радянському минулому, на повернення в’язнів, що відбували строк заслання, до рідних місць. Але Накцангом Нуло керувало інстинктивне бажання якщо не повернутися в рідні місця, то відновити щасливі, хоча і пронизані страхіттями, миті, що пережиті просторо-во. Як зазначає Р. Барнетт, “саме відстань між Чумаралебом, де, починаючи з десятирічного віку, відбулося становлення Нуло як дорослої особистості, і місцем його народження, стає емоційним осердям розповіді” [Barnett 2014, *xxii*]. За цим стояв рух, пересування під час сезонних кочівель, прощі разом із родиною, спілкування з рідними, що сповнені світлими емоціями, але й віддзеркалені негативно під час втечі, втрати батька, перебування в таборі тощо. У такий контекст вписується (після відставки) і його опікування справами монастиря Лавран, за яким стоїть занурення у світлі щасливі миті радісної спільної прощі всієї родини. Таке “закарбування” будь-яких образів у мізки визначається як імпринтинг у тварин, але властиве й людині [Дольник 2009, 14–15]. Це не завжди місце народження, це може бути місце, де відбувся чутливий відрізок дитинства у віці старше двох і молодше дванадцяти, як це і сталося з Накцангом Нуло. Це властиво творам О. Пушкіна, Лесі Українки та багатьох інших творчих особистостей. Твір “Радощі і прикрощі малого на ім’я Накцанг” презентує у вигляді спогадів, практично без будь-яких політичних натяків, історію Тибету 50-х років, зокрема частини Амдо, населеної кочівниками, їхній побут, життя, мову і тяжкі миті зіткнення з іншим, чужим світом очима дитини. Своєю розповіддю Накцанг Нуло, окрім інших реалій, відбиває інстинктивну любов до батьківщини, або тибетською мовою – пхаюл (тиб. pha-yul). У його спогадах пхаюл – своя мала батьківщина. І тому його розповідь викликала таке надзвичайне захоплення в мешканців Амдо, а її тримовна версія (навіть чотиримовна) є доступною для читання усім тибетцям, де б вони не проживали.

Один із найвідоміших тибетських письменників Джам’янг Норбу (тиб. ’jam-dbyangs nor-bu), як і Накцанг Нуло, народився в 1949 році, але по той бік Гімалаїв – у Дарджилінзі (нині місто у штаті Сіккім, Індія), в багатій, знатній і впливовій тибетській родині. Разом з батьками тримісячною дитиною Джам’янг опиняється у Лхасі – мандрівка немовляти через гірські перевали висотою понад 4000 м. Проте родина, вже з трирічною дитиною, внаслідок передбачливості батька і політичних подій 50-х рр. XX ст. знову повертається до Дарджилінга. Тобто перша

половина шляху майбутнього письменника з позитивним наповненням, а от зворотна путь – це теж путь втечі, хоча й без трагічного емоційного наповнення, як у Нуло. Там же, в Дарджилінзі, з часом малий Джам’янг навчався в школі Святого Йосифа, де разом з ним вчився молодший брат Далай-лами та інші тибетці.

Джам’янг Норбу – знакова фігура в тибетській діаспорі: драматург, прозаїк, журналіст, правозахисник, перебував на службі в тибетському уряді в екзилі, нині живе у Сполучених Штатах, провівши перед тим сорок років в Індії разом з іншими тибетцями, які покинули Тибет внаслідок політичних подій наприкінці 50-х рр. Він володіє тибетською, англійською, французькою мовами та ще хінді і непалі. Підлітком, попри батьківську заборону, втік з дому, аби взяти участь у тибетському русі опору в Мустанзі і Непалі, який відбувався за підтримки ЦРУ й одним з організаторів якого був його батько [Jamyang Norbu 1996, 186–196; Tenzin Dickie 2015]. Норбу став одним з керівників першого тибетського молодіжного конгресу (1970), членом Центрального виконавчого комітету (протягом десяти років). Як директор Тибетського інституту виконавчих мистецтв (англ. TIPA) і драматург організував трупу, з якою об’їздив світ і презентував всюди тибетське виконавче мистецтво: драматичні вистави, оперу, фольклор тощо. З групою послідовників заснував дослідний інститут Аньємачін. Як журналіст Норбу регулярно коментує тибетсько-китайські відносини. Китайська влада порівнювала це протистояння з мухою, що крилами б’ється з каменем [Jamyang Norbu]. На відміну від Накцанга Нуло зі сходу Тибетського плато, Джам’яngu Норбу був відкритий всесвіт. Але так само, як і Накцангом Нуло, який мав на меті зберегти частку історії рідного краю, ним рухало бажання відкрити світові справжній Тибет і донести відомості про свою країну іншому світові. Щодо його творів, то відомо, що їх читають також у Тибеті та в Китаї в перекладах, які іноді друкуються на окремих веб-сайтах, але про що саме йдеться, невідомо, хоча його й називають тибетським Лу Сюнем [Arogee 2015]. На жаль, автору не вдалося віднайти роман “Мандала Шерлока Холмса”, виданий тибетською чи китайською мовами саме в Китаї – або в ТАР, або на Тайвані.

Найпопулярніший англomовний твір Джам’янга Норбу “Мандала Шерлока Холмса: пригоди великого детектива в Індії та Тибеті” (англ. *The Mandala of Sherlock Holmes: The Adventures of the Great Detective in India and Tibet*) вперше надрукований в Індії в 1997 році і до 2001 року перевидавався в Індії та Англії чотири рази, а у 2000 році здобув найвищу індійську літературну премію “Кросворд” – індійський аналог Букерівської премії. Своє звернення до образу прославленого детектива Норбу пояснює таким чином: «Серед історій про Шерлока Холмса більш, ніж інші, причаровувало мене оповідання “Пустий дім”. У цій чудовій історії Холмс відкриває доктору Ватсону, що, поки світ протягом двох років був переконаний, нібито великий детектив загинув на Рейхенбахському водоспаді, він насправді подорожував по моїй країні, Тибету! Холмс небагатослівний, до прикорого, і все, що було відомо про цю історичну подорож до цього дня, вміщується у два речення» (*The Mandala of Sherlock Holmes, Preface*).

Часовий вимір подій роману Джам’янга Норбу складають кілька періодів. Зокрема, період 1891–1892 рр. обумовлений життєвим шляхом літературного персонажа – Шерлока Холмса згідно з оповіданнями А. Конан-Дойля: від його вдаваної загибелі в 1891 р. (“Остання справа Холмса”) до появи в Лондоні навесні 1894 р. (“Пустий дім”). Згадані роки великий детектив провів у мандрах, зокрема в Тибеті, зустрічався з Далай-ламою, надрукував нотатки про мандрівку під прізвищем норвежця Сігерсона (“Пустий дім”). І на цей же період припадають

пригоди в Індії та Тибеті ще двох літературних персонажів. Один з них запозичений у Ред'ярда Кіплінга – Харі Чандре Мукерджі, великий бенгальський дослідник і агент на службі її королівської величності. Другий – знову Шерлок Холмс, який мандрував під ім'ям норвезького мандрівника Сігерсона і виявився перевтіленням настоятеля одного тибетського монастиря. Спогади про свою зустріч із знаменитим детективом і спільні пригоди залишає Харі Чандре Мукерджі. Наступний період визначається 1945–1989 рр., в який укладаються дії ще одного літературного персонажа на ім'я Джам'янг Норбу, редактора і видавця цих віднайдених спогадів: народження, навчання в єзуїтській школі в Дарджилінзі, зустріч із нащадком Харі Чандре Мукерджі в Дарджилінзі і виданням віднайдених спогадів; зустріч у Дхарамсалі з настоятелем монастиря Білого Гаруди – перевтіленням Шерлока Холмса. Події, що відтворені на сторінках роману у вигляді спогадів Харі Чандре Мукерджі, розгортаються на відстані від Бомбея (нині Мумбай) до Лхаси та Дарджилінга і Дхарамсали. Джам'янг Норбу, редактор і видавець випадково знайдених спогадів, представлений у просторі від Лхаси до Дарджилінга і Дхарамсали. У передмові та післямові до роману “Мандала Шерлока Холмса: пригоди великого детектива в Індії та Тибеті” його автор Джам'янг Норбу позиціонує себе як Джам'янг Норбу – редактор і видавець, завдяки якому спогади індійця побачили світ.

Визначена просторово-часова ніша обрана Джам'янгом Норбу для знайомства світової громади зі справжнім, на його думку, а не уявним, далеким від дійсності, Тибетом, образ якого ще й досі домінує у світі [Bhoil Shelly 2013, 94]. У переліку джерел свого роману Джам'янг Норбу згадує навіть схожі за сюжетом твори своїх попередників. Йдеться про Річарда Вінкора і його “Шерлок Холмс у Тибеті” (1968) та “Діамантовий Шерлок Холмс” автора під псевдонімом Хапі (1974). Проте роман Джам'янга Норбу в його реалізованому вигляді навряд чи був би створений ще без однієї складової, яку він виділяє особисто. Йдеться про роман Ред'ярда Кіплінга “Кім” і самого Кіплінга, чия постать разом з образом його героя відіграли значну роль у становленні і розвитку особистості самого Джам'янга Норбу та його іпостасі під тим же ім'ям у передмові та післямові роману: “Я народився в родині надзвичайно успішного купця в місті Лхасі, столиці Тибету, в 1944 році, в рік Дерев'яної мавпи. Мій батько був проникливою людиною, а оскільки він багато подорожував у справах і бував у Монголії, Туркестані, Непалі та Китаї, йому краще за інших тибетців було відомо про те, наскільки крихке становище нашої щасливої, хоча й відсталой країни. Цілком усвідомлюючи переваги сучасної освіти, він відправив мене до єзуїтської школи в місті – кліматичній станції Дарджилінзі в Британській Індії” (The Mandala of Sherlock Holmes). Майже збігається їхній вік, з невеликою різницею, коли відбуваються знаменні просторові зміни в їхньому житті – від трьох років до дванадцяти / тринадцяти і до досягнення п'ятнадцяти / сімнадцяти, – що супроводжуються і змінами їхніх соціальних статусів, обумовлених набутою освітою і реальним досвідом. Майже збігаються й біографії реального Джам'янга Норбу і його літературного прототипа, який існує лише в передмові та післямові до роману.

Єдність романів Кіплінга і Норбу, окрім інших складових, презентують наскрізні термін “велика гра” і персонаж Харі Чандре Мукерджі. “Велика гра” як термін з другої половини XIX ст. визначав геополітичне протистояння між Британською і Російською імперіями за вплив на теренах Центральної Азії. У переносному сенсі доля малих народів майже завжди є гральною картою у “великій грі”, яку розігрують великі держави в боротьбі за панування в тих чи інших регіонах світового простору, як-от це сталося з Тибетом у середині 50-х рр. XX ст. і

відбувається з багатьма іншими народами в наш час. Постать Харі Чандре Мукерджі, чий реальний прототип – Сарат Чандра Дас, видатний тибетолог (1849–1917), – уособлює представників численних дослідників Центральної Азії, у тому числі й Тибету, які, окрім наукових досліджень, так чи інакше виконували розвідницькі завдання. Сарат Чандра Дас свої останні дні провів у Дарджилінзі на віллі “Лхаса”. Саме на віллі під такою ж назвою, де проживав правнук Мукерджі за романом Норбу, і були знайдені спогади його прадіда (Introduction, “The Mandala of Sherlock Holmes”). Проте і Кіплінга, і Норбу, так само як їх героїв-підлітків, поєднує любов до тих місць, де вони були щасливі в дитинстві, попри різні рідні мови, різні країни, різні культури, різні родини. Формування цього інстинктивного почуття відбувалося приблизно в один і той же віковий відрізок часу на підставі емоційно пережитих просторових переміщень з подальшими змінами соціального статусу внаслідок вікового зростання.

Мова, одяг, рухи тіла, атрибути, їжа, спосіб мислення, віросповідання – зовнішні ознаки того, що перед тобою свій або чужий, який не є гірший – просто інший. Йдеться про культурний код – несвідомий зміст тієї чи іншої речі чи явища, чи то машина, їжа, відносини, навіть країна, в контексті культури якої відбулося виховання людини [Рапай 2008, 16–17]. А є ще рівність одного і другого. Бажання ввести свій Тибет, не чужий – інший, у світову спільноту рівним іншим світам таки спонукало Джам’янга Норбу на створення адекватного тексту. Роман писався англійською мовою, відтак його адресати – англомовна аудиторія від Індії до Європи та Америки. Назва роману, де слово “мандала” зроджує в уяві про Тибет, а ім’я Шерлок Холмс адресоване англомовним носіям, розрахована на те, аби привернути увагу широкого кола читачів до тибетської проблематики. На відміну від прози буття Накцанга Нуло, роман Джам’янга Норбу є творінням художньої літератури на основі ретельно і свідомо відібраних джерел (художніх і наукових) з метою не тільки надати історичної реальності літературним персонажам, а й зберегти достовірні відомості про свою вітчизну.

Не менш важливою є пряма передача знання, що відбувається у віці підлітків, і її емоційне наповнення. У передмові роману Джам’янг Норбу в іпостасі Джам’янга Норбу – майбутнього видавця після завершення єзуїтської школи вирішив допомогти своїм співвітчизникам, викладаючи дітям тибетських біженців. Він зазначає: “Керував заняттями старий історик, який у минулому очолював Тибетські урядові архіви у Лхасі. Здавалося, що він знає про Тибет все і не було для нього більшого задоволення, аніж ділитися своїми знаннями. До глибокої ночі він розповідав захопленій аудиторії, яку склали юні, як я сам, тибетці, і вкладав у наші серця знання про нашу чудову країну і захоплення нею” (Introduction, “The Mandala of Sherlock Holmes”). У принципі, насичене емоційне переживання (увага акцентується на радісному стані) є складовою при виконанні будь-якої буддійської обрядової дії чи під час створення сакральних творів образотворчого мистецтва. Літературну канву роману складають точно вивірені факти сучасних авторів наукових досліджень, опертя на дитячі спогади про емоційно пережиті миті буття, досвід дорослої людини, яка усвідомлює себе тибетцем, презентуючи усвідомлене знання про вітчизну, про найрідніший її куточок з метою донести це справжнє знання світові. Роман Джам’янга Норбу, ймовірно, є спробою розкрити культурний код тибетців.

Письменник, який пише китайською мовою, на ім’я Алек (тиб. a-legs), або Алай (кит. alai), народився 1959 року в селі Біла Долина, чи Карронг (тиб. dkar-gong, кит. Матанг), що розташоване в окрузі Г’елронг, нині Баркхем (кит. Маркам), на висоті близько чотирьох тисяч метрів над рівнем моря. Через село проходить

давній торговий шлях, відомий як “Давній шлях чаю та коней” (Ча ма гу дао) [He thinks... 2009]. Батьківщина Алека належить до повіту Нгава (Нгаба, Аба) в Тибето-Цянському автономному окрузі, розташованому в північно-західній частині провінції Сичуань (КНР). Це так звана історико-культурна область, відома під повною назвою Г’елронгцхабаронг, скорочено Г’елронг, Г’яронг чи Г’елморонг (тепер у складі Нгава-Тибетсько-Цянського та Гардзе-Тибетського автономних округів провінції Сичуань) [Tuttle 2011]. Регіон відомий і своїм розмаїттям релігійних течій. Тут представлені тибетський буддизм з релігійними школами (гелук, каг’ю, н’інгма, сак’я); добуддійська релігія бон (як прадавня, так і реформована); іслам, бо його сповідували представники національної меншини хуей; даосизм, а ще так звана народна релігія із включенням культу гір і гірських вершин тощо.

Алай народився в інтернаціональній родині: мати – тибетка, батько – представник національності хуей. За словами письменника, батьківська родина була зайшлаю в селі, і їй довелося пристосовуватися до місцевих, тобто тибетських, звичаїв і культури. Мова спілкування – тибетська, точніше її г’елронзький діалект, і китайська. Китайська мова була присутньою, бо представники меншини хуей, що займає третє місце серед національних меншин КНР, спілкувалися китайською мовою. Вся освіта була китаємовною. І як письменник Алай пройшов традиційний шлях у багатонаціональній країні, як-от його проходили письменники – представники національних меншин, наприклад, у Радянському Союзі, зокрема Фазіль Іскандер (1939–2016) – напівперс, напівабхазець, мова творів російська, але його роман-епоса “Сандро із Чегема” – твір наскрізь абхазький і презентує саме гірську Абхазію. Алай вчителював, був редактором. Перші публікації з’являються в 1982 році, і це була поезія, наступний крок – проза. За роман “Коли курява спаде”, написаний у 1998 р., він здобуває у 2000 році премію імені Мао Дуня – найвищу літературну премію Китаю (присуджується раз у чотири роки). Цей роман перекладений на шістнадцять мов світу (скоро побачить світ й український переклад), був екранізований. Англійський переклад з’являється 2002 р. під назвою “Червоні маки” (“The Red poppies”). Але існує й тибетський переклад, який здійснив К’ябчен Дедрол (народ. 1971 р.), сучасний молодий тибетський письменник [He thinks... 2009].

Безіменний головний персонаж, який постає ще й в образі хроніста своєї родини, вперше з’являється на сторінках роману тринадцятирічним несповна розуму підлітком: “Я починаю описувати події з того сніжного ранку, коли мені було тринадцять років” [Алай, здано до друку]. Визначення віку можна вважати невідповідним. В архаїчному тибетському суспільстві вік “сакральної зрілості”, що давав право сину правителя, в контексті роману Алая – сину туси, зайняти трон батька, визначався досягненням тринадцяти років, але магичну силу влади син набував тільки під час здійснення ритуалу поховання батька [Огнева, здано до друку]. У часі події роману розгортаються від весни 1933 року і завершуються на початку 1950-х рр., під час так званого мирного звільнення Тибету Китайською національно-визвольною армією, що розпочалося саме зі Сходу. У ретроспективі головний герой так визнає місце подій: “Ми перебували під полуденним сонцем, ближче на схід, що дуже важливо. Це визначило, що в нас буде більше контактів з імператором Китаю на сході, аніж з нашим релігійним лідером, Далай-ламою. Географічне положення вплинуло на рішення нашого політичного союзу” [Алай, здано до друку].

Роман з таким непростим, незвичним головним героєм не є винятковим явищем у світовій літературній традиції. Безіменний головний герой – молодший син у родині туси Мерці і його другої дружини-китайки. Неосвічений, бо право

на освіту належало старшому синові, майбутньому спадкоємцю, так до кінця свого життя й не навчився навіть читати ані тибетською, ані китайською мовами, він визначає себе так: “У землях, що підпорядковувались туси Мерці, не було жодної людини, яка б не знала, що його син від другої жінки – дурень. Тим дурнем був я” [Алай, здано до друку]. У такому контексті на думку спадають твори Вільяма Фолкнера (“Галас і шаленство”), Габрієля Маркеса (“Сто років самотності”). А ще згадується Микола Гоголь, від якого тягнуться стежки аж до Китаю, до Лу Сюня. Щодо сучасної української літератури, то можна згадати Тараса Прохаська і його твір “Непрості”. Власне кажучи, роман Алая акцентує увагу на важливості неписемної культурної традиції, що є обов’язковою складовою у становленні етнічної свідомості кожної особистості.

Твір Алека в першу чергу вкорінений у тибетську культурну спадщину, обряди і звичаї власного народу, сплітаючи воєдино міф і сакральну літературу, народну релігію і розмаїття релігійних шкіл, давні історичні хроніки і політичні реалії 30-х – кінця 40-х рр. XX ст. Події роману припадають на чітко визначений час: від початку 30-х до початку 50-х рр. XX ст. Це – невеликий, але вельми знаковий період і в історії людства, і Китаю, і Тибету, на який припадає “велетенський землетрус”, коливання якого відбивалися на периферії у відчутних для регіону подіях. У просторі дійові особи твору переміщуються від Англії до Тихого океану, але головний герой відтворює свій простір у рідному краї. Алай закоханий у рідну землю, її кожний клаптик, тому такими щемними постають останні рядки роману: “О Небо, якщо насправді існує переродження душ, то дозволь мені наступного разу знову народитися в цьому місці! Я люблю це прекрасне місце!” [Алай, здано до друку]. І письменник доклав і докладає чимало зусиль, щоби відкрити один із найцікавіших образів Тибету, досить близький середньовічній Європі, за визначенням автора [He thinks... 2009], майже незнайомий сучасному українському читачеві.

Просторовий і часовий вимір роману, що чітко окреслює історичні межі, в рамках яких живуть і гинуть персонажі роману, припадає на трагічний період як в історії тибетського, так і китайського народів. Вибір цього проміжку часу обумовлений, без сумніву, окрім інших, ще кількома причинами. 1933 року помирає Тхуптен Г’єцхо (1876–1933), Далай-лама XIII, духовний і світський глава Тибету, який у внутрішній політиці виявив себе реформатором, а в зовнішній – вправним дипломатом. Пошуки його інкарнації увінчалися успіхом у 1937 р., коли в селі Такцер (тепер у складі провінції Цінхай), яке у свій час відвідав Далай-лама XIII, було віднайдено нове втілення, а його інтронізація відбулася в 1940 як Далай-лами XIV Тендзін Г’єцхо (народ. 1936 р.). 1937 року помирає Тхубтен Чойк’ї Н’іма, Панчен-лама VI/IX (1883–1937), інший духовний ієрарх, який перебував до того в Китаї і збирався повертатися до Лхаси. Його нове втілення – хлопчик із провінції Сікан, чия інтронізація як Панчен-лами VII/X на ім’я Чойк’ї Г’єлцен (1938–1989) відбулася в 1949 році, і не в Лхасі, а в монастирі Гумбум. Точаться воєнні дії між тибетцями в Баркхемі. Земель прикордоння досягають війська Червоної армії Китаю, яка здійснила свій Великий похід. Китай охоплений громадянською війною і боротьбою проти японської агресії. У романі відтворюється протистояння різних за своїм спрямуванням ідеологій, різних політичних форм правління, а відтак протистояння всередині суспільства за соціальними, етнічними, культурними ознаками, різним історичним розвитком, що виливається у громадянську війну, до якої додається ще й японська агресія, Східний фронт Другої світової війни, і постає питання не тільки вибору подальшого шляху, а й самої можливості

його. На цьому історичному тлі відбуваються події роману, і відлуння пожежі, що панувала на велетенській території, присутнє на його сторінках.

Три різномовні твори відтворюють події тибетської історії під різним кутом зору. Кожен з їхніх авторів вважає себе тибетцем, але в кожного свій неповторний досвід, що проектує своє особисте бачення тибетської дійсності. У “Мандалі Шерлока Холмса”, що за жанром є детективно-пригодницьким романом, представлений світ архаїчного, майже незмінного тибетського суспільства з його особливою культурою, обрядовістю, мовою і літературою, укладом, характерними формами політичного устрою так, як його бачить тибетець Норбу Джам’янг. Він вважає за необхідне в захопливій формі ознайомити зовнішній світ зі справжнім, на його думку, Тибетом – декодувати його. Переддень неочікуваних змін, що несе з собою поява сусідів-китайців, представлений у романі “Коли курява спаде” (жанр магічного реалізму), створеному Алаєм, який походить з інтернаціональної родини і вважає себе тибетцем, хоча, за його власним висловом, він пише китайською, але думає тибетською [He thinks... 2009]. Роман Алая відтворює тибетську дійсність на прикордонні між двома світами – тибетським і китайським – у той проміжок часу, який у романі Джам’янга Норбу представлений тільки пророцтвом Далай-лами XIII, зробленим у рік смерті, про трагічні події, що очікують Тибет у майбутньому. І, нарешті, твір Нуло “Радощі і прикрощі малого на ім’я Накцанг”, що написаний тибетською мовою в жанрі спогадів – опису буття, очима підлітка відтворює пророковані зміни, які виникають при зіткненні свого і чужого світів. Кожен твір, додавши свою частку бачення свого Тибету, в цілому відтворює його шлях до кінця 50-х рр. XX ст.

Авторів, попри їхні різні офіційні статуси, рівень і характер освіти, різні мови, якими вони презентують свою творчість, об’єднує образ пхаюл – малої батьківщини, формування якого відбувається в дитинстві і є складовою культурного коду кожного народу. Авторів, чиї твори написані різними мовами, об’єднує кілька чинників. По-перше, вік, коли в їхньому житті відбувалися переломні зміни, емоційно насичені. Кожен був змушений покинути рідну домівку (хоча обставини різко відмінні) й опинитися в незвичній обстановці, почати навчання і засвоювати іншу мову. Ще один чинник дитячих років – Гесаріада – епос, що звучав від Гімалаїв на заході і до Амдо та Кхаму на сході Тибетського плато. Причому Амдо і Кхам – це місця, де, на думку фахівців, саме й виник епос. Головний герой – Гесар вважався захисником і покровителем чорноголових, тобто тибетців, і навіть в окремих місцевостях – їхнім прародителем. Наступний чинник – культ гірських божеств, шанування яких пронизує всі шари тибетського суспільства. Великі й узагальнені гори – всесвітньо відомі Джомолунгма (Еверест), Кангрінпоче (Кайлас) та інші; в Центральному Тибеті – Ярлхашампо чи Одегунг’ял; в Амдо – Маченпомра та інші; локальні гори, божества яких вважалися прародителями мешканців розташованих поблизу поселень [Огнева 1995, 87–90; 2001, 14–22]. Вшанування передбачало просторовий рух, у тому числі і прощі, а також і те, що за своїм значенням наближене до так званого полюддя. Окрім того, вшанування передбачало й часовий вимір, прив’язку до часу. Паломництво до окремих гір мало відбуватися в рік конкретної тварини з тваринного річного циклу, в певну пору року. Просторово-часовий вимір, сформований у дитинстві разом з іншими складовими, постає спільною основою того, що робить кожного тибетця тибетцем. Попри різномовність авторів, їх у першу чергу зближує той самий образ батьківщини – пхаюл, закарбований у дитинстві, що керує мисленням та визначає дії в майбутньому і може об’єднувати навіть роз’єднаних у просторі і часі.

ЛІТЕРАТУРА

- Алай. Коли спаде курява* (здано до друку, переклад Н. Кірносолої).
- Джамьянг Норбу. Шерлок Холмс в Тибете.* Шерлок Холмс в Тибете / Джамьянг Норбу / LoveRead.ec – читать ...loveread.ec/read_book.php?id=47069&p=1
- Дольник В. Р. Непослушное дитя биосферы. Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей.* Санкт-Петербург, 2009.
- Михед П. В. Вопросы исследователям и критикам русскоязычной литературы.* – ...sergej-ok.livejournal.com/5637.html 19 жовт. 2010 р.
- Огнева Е. Д. Горные боги Тибета // Декоративное искусство: диалог истории и культуры.* Москва, 1995. Вып. 1–2.
- Огнева О. Д. Тибет: горы, герои, гірські божества // Сходознавство.* Київ, 2001. Вип. 13–14.
- Огнева О. Післямова до роману Алая “Коли спаде курява”* (здано до друку, переклад Н. Кірносолої).
- Рапай К. Культурный код: Как мы живем, что покупаем и почему / Пер. с англ. Mjcrdf, 2008.* (Серия “Сколково”).
- Тибетская литература в современном литературном процессе Китайской Народной Республики /** Санкт-Петербург. гос. ун-т, восточ. фак.; [П. Л. Гроховский, Е. А. Завидовская, М. О. Смирнова и др.]; под ред. П. Л. Гроховского. Санкт-Петербург, 2014.
- Apogee. Fall Benefit Seams: Borderlines & Migration* Friday, Sep, 25 2015 07:00 PM /.Get tickets to Apogee Fall Benefit – Artful.ly <https://www.artful.ly/store/events/6987>
- Barnett Robert.* “Introduction” to Naktsang Nulo. **My Tibetan Childhood. When Ice Shattered Stone.** Transl. from Tibetan by Angus Cargill and Sonam Lhamo. Durham and London: Duke University Press, 2014.
- Bhoil Shelly.* De/re/mystification of Tibet in The Mandala of Sherlock Holmes / De/re/mystification of Tibet in The Mandala of Sherlock Holmes // **South Asian Review**, Vol. 34, No. 2, 2013 / shelly ...www.academia.edu/.../De_re_mystification_of_Tibet_in_Th
- Contemporary Tibetan Literary Studies: Proceedings of the Tenth Seminar of the International Association for Tibetan Studies, 2003. Vol. 6 // **Contemporary Tibetan Literary Studies.** Publication Date: 2007.
- Erhard F. Xaver.* Remembering History in Amdo: Three Literary Accounts for the Years from 1956 to 1976 // **Journal of Research Institute: Historical Development of the Tibetan Languages.** N 51, 2014 3 – 01/ Remembering History in Amdo – 神戸市外国語大学学術情報リポジトリ <https://kobe-cufs.repo.nii.ac.jp/index.php?...> автор F Xaver Erhard – 2014.
- Jamyang Norbu.* **The Mandala of Sherlock Holmes: The Adventures of the Great Detective in India and Tibet.** New-Deli, 1999.
- Jamyang Norbu – Wikipedia, the free encyclopedia https://en.wikipedia.org/wiki/Jamyang_Norbu Перейти до **Biography.**
- Jamyang Norbu.* **Sherlock Holmes: Missing Years.** New York, 1999.
- Jamyang Norbu.* AMI – **About the people** – Amnye Machen Institute. – www.amnyemachen.org/about/people.html
- Jamyang Norbu.* Tibetan resistance movement and the role of the C.I.A. // **Resistance and Reform in Tibet.** Ed. by Robert Barnett and Shirin Akiner. London, 1994; Delhi, 1996.

Hartly Lauran Ruth. Contextually speaking: Tibetan Literary Discourse and Social Changes in the PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA (1980–2000). Accepted by the Graduate Faculty, Indiana University, in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. April 17, 2003.

He thinks in Tibetan, writes in Chinese (Part I and II) August 16, 2009. He thinks in Tibetan, writes in Chinese (Part I and II) – Canada Tibet ...tibet.ca/en/library/wtn/7250 16 cepp. 2009 p.

Hladiková Kamila. Two Translations of Modern Tibetan Literature: Jangbu and Naktsang Nulo Jangbu. The Nine-Eyed Agate. Poems and Stories. Transl. from Tibetan by Heather Stoddard. Lanham: Lexington Books, 2010.

Kapstein Mathew. Foreword / Modern Tibetan Literature and Social Change. Editor(s): Lauran R. Hartley, Patricia Schiaffini-Vedani Contributor(s): Lauran R. Hartley, Patricia Schiaffini-Vedani Published: 2008 Pages: 424 Illustrations: 31 illustrations, 2 maps Modern Tibetan Literature and Social Change / Duke University Press <https://www.dukeupress.edu/Modern-Tibetan-Literature-and>. Lauran R. Hartley, Matthew T. (FRW) Kapstein, Patricia Schiaffini-Vedani. Duke University Press, 2008.

Lama Jabb. The Consciousness of the Past in the Creativity of the Present: Modern Tibetan Literature and Social Changes. International Journal of Asian Studies, 8. doi:10.1017/S147959141000029X. 2011.

Lama Jabb. Oral and Literary Continuities in Modern Tibetan Literature The Inescapable Nation Oral and Literary Continuities in Modern Tibetan Literature: The... – <https://books.google.com.ua/books?isbn=1498503349> – Lama Jabb, 2015.

Maconi Lara. “One Nation, Two Discourses: Tibetan New Era Literature and the Language Debate / Modern Tibetan Literature and Social Change. Editor(s): Lauran R. Hartley, Patricia Schiaffini-Vedani Contributor(s): Lauran R. Hartley, Patricia Schiaffini-Vedani Published: 2008 Pages: 424 Illustrations: 31 illustrations, 2 maps Modern Tibetan Literature and Social Change / Duke University Press <https://www.dukeupress.edu/Modern-Tibetan-Literature-and>. Lauran R. Hartley, Matthew T. (FRW) Kapstein, Patricia Schiaffini-Vedani. Duke University Press, 2008.

Modern Tibetan Literature and Social Change. Editor(s): Lauran R. Hartley, Patricia Schiaffini-Vedani Contributor(s): Lauran R. Hartley, Patricia Schiaffini-Vedani Published: 2008 Pages: 424 Illustrations: 31 illustrations, 2 maps Modern Tibetan Literature and Social Change // Duke University Press. – <https://www.dukeupress.edu/Modern-Tibetan-Literature-and>. Lauran R. Hartley, Matthew T. (FRW) Kapstein, Patricia Schiaffini-Vedani. Duke University Press, 2008.

Nags-tshang Nus-blo. Nags tshang zhi lu'i skyid sdug (Joys and sorrows of the Naktsang boy). Rewritten in standard Tibetan by Gser rta Tshul khriims. Dharamsala: Khawa Karpo Tibet Cultural Centre, 2008.

Nacang Nuluo. Na nian, shi shi fanzhan: Yige Xizangren de tongnian huiyi (The year the world turned upside down: Recollections of a Tibetan childhood). Taipei: Xueyu chubanshe, 2011.

Naktsang Nulo. My Tibetan Childhood. When Ice Shattered Stone. Transl. from Tibetan by Angus Cargill and Sonam Lhamo. Durham and London: Duke University Press, 2014.

Naktsang Nulo. Author's Preface in Naktsang Nulo. My Tibetan Childhood. When Ice Shattered Stone. Transl. from Tibetan by Angus Cargill and Sonam Lhamo. Durham and London: Duke University Press, 2014a / My Tibetan Childhood page 280 – Back – Duke University Press. – reader.dukeupress.edu/my-tibetan-childhood/339

Rapaille Clotaire. **The Culture Code. An Ingenious Way to Understand Why People Around the World Live and Buy As They Do.** Broadway Books – New York, 2006.

Raine Roberta. **Minority, Language and Translation in Tibet** / to download PDF – Translation in Tibetan History / https://translationintibet.files.wordpress.com/.../rraine_pape

Shakya Tsering Wangdu. **The emergence of modern Tibetan literature: gsar rtsom 2004** / The emergence of modern Tibetan literature: gsar rtsom ethos.bl.uk/Order-Details.do?uin=uk.bl.ethos.419807 автор TW Shakya – 2004.

Schiaffini Patricia. Changing Identities: The Creation of ‘Tibetan’ Literary Voices in the PRC // Contemporary Tibetan Literary Studies: Proceedings of the Tenth Seminar of the International Association for Tibetan Studies, 2003. Vol. 6 // **Contemporary Tibetan Literary Studies**. Publication Date: 2007.

Schiaffini-Vedani, Patricia. The “Condor” Flies over Tibet: Zhaxi Dawa and the Significance of Tibetan Magical Realism // **Modern Tibetan Literature and Social Change**. Eds. Luran R. Hartley and Patricia Schiaffini-Vedani. Duke UP, 2008.

Stoddart Heather. Tibetan Publications and National Identity // **Resistance and Reform in Tibet**. Ed. by Robert Barnett and Shirin Akiner. – London – 1994; Delhi. – 1996.

Sulek Emilia Rosa. Like an Old Tent at Night: Nagtsangs Boy’s Joys and Sorrows or a Personal History of the Years 1948–1959 in Tibet // **Tibet Journal** / or a Personal History of the Years 1948–1959 in Tibet – Case Western... – <https://www.case.edu/af-fil/tibet/.../likeanoldtentatnight.pdf>

Tenzin Dickie. **Tibetan Resilience: an interview with Jamyang Norbu** Apogee Benefit Preview #1 Tibetan Resilience: an interview with Jamyang Norbu // Apogee Journal. – www.apogeejournal.org/.../tibetan-resilience-an-interview-w... 21 вер. 2015 p.

Tuttle Gray. An Introduction to Gyelrong (May 13 2011) // **Encyclopedia Entries for Luce Foundation-funded online encyclopedia of Tibet**, hosted at the Tibetan and Himalayan Library. – <http://www.thlib.org/places/culturalgeography/#iframe=http://places.thlib.org>

Tibetan literature: studies in genre / edited by José Ignacio Cabezón and Roger R. Jackson. New-York. 1st ed. 1996.

Tibetan Literary Genres, Texts, and Text Types: From Genre Classification to Transformation. Ed. by Jim Rheingarns. Leiden – Boston, 2015 // **In Tibetan Studies Library**. Ed. by Henk Blezer, McKay, Charles Ramble. Vol. 37.

Venturino Steven J. Where Is Tibet in World Literature? “From the January April 2004 issue of **World Literature Today** (78:1), pages 51–56. Copyright 2004 World Literature Today”. – <http://www.ou.edu/worldlit/essays/VenturinoWhereisTibet.html>

Venturino Steven J. “Placing Tibetan Fiction in a World of Literary Studies: Jamyang Norbu’s The Mandala of Sherlock Holmes” / **Modern Tibetan Literature and Social Change**. Eds. Luran R. Hartley and Patricia Schiaffini-Vedani. Duke UP, 2008.

Venturino Steven J. **English Contemporary Tibetan Literary Studies** Brill Academic Press: 2007 (ISBN 9789004155169) China/Tibet Studies – a professor, in theory. – <https://aprofessorintheory.com/2016/04/.../chinatibet-studies/> – 27 квіт. 2016 p.

Wokar Tso B. A. (Hons). **Spelling out the Hyphen: Articulations of Bicultural Identity in Three Tibeto-Chinese Writers**. A thesis submitted in complete fulfilment of the requirements for the degree of Masters of Arts (Communication Studies). School of Media and Communication Design and Social Context. RMIT University, February 2010. – <https://researchbank.rmit.edu.au/eserv/rmit:160532/Rigumi.pdf>